

Зоран Константиновић

КОМПАРАТИВНА ИСТРАЖИВАЊА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Од присподобљавања до откривања интертекстуалног дијалога

Почетак давања новог смисла и ширег садржаја компаративном посматрању књижевности везан је за космополитска стремљења XVIII века, за она размишљања о односу између универзалног и посебног: да се посебно хармонично слива у универзално, а универзално увек огледа и у посебном. У овом смислу Хердер је, верујући да је народ живи организам, истицао да се посебност сваког народа понајвише огледа у његовој поезији, па је зато својој збирци народних песама, објављеној 1778–1779, у другом издању и дао наслов *Die Stimmen der Völker in Liedern*. У овој првој упоредној антологији светског песништва заступљени смо и ми са четири „морлачке” песме. А у својој књизи *Adrastea*, 1801, Хердер ће рећи: „Што нам је на располагању више уметничких дела од разних народа и из разних времена, тим јасније ћемо уочити шта једнима недостаје, а чиме се други истичу.” А Гете ће 31. јануара 1827. године за ову универзалност која обухвата како целокупност литерарних остварења свих народа и времена тако и за избор оног најбољег из ове свеукупности, но такођер и за ону непрекидну узајамну размену вредности, први пут у својим разговорима користити назив *Weltliteratur*.

С јесени исте године, са почетком школске 1827/28. године, Абель Франсоа Вилмен (Abel François Villemain) увешће на париској Сорбони својим предавањима о зрачењу француске књижевности на европске народе (*Examen de l'influence exercée par les écrivains en XVIII siècle sur les literatures européennes*) компаративна посматрања у ред универзитетских дисциплина. Но тек 1840. године, у предговору својој књизи посвећеној средњовековној књижевности у Француској, Италији, Енглеској и Шпанији (*Tableau de la littérature au moyen en France, en Italie, en Espagne, en Angleterre*) Вилмен ће, осврћући се на ова предавања, закључити да су ова била прве компаративне анализе на једној француској универзитетској катедри, а садржај ових анализа он ће означити као *littérature comparée*,

као успоређену књижевност, што се на многим језицима, па и на нашем доста непрецизно преводи као поредбена или упоредна књижевност. Али је овај назив од тада најшире прихваћен. Године 1848. налазимо га у дословном преводу код Енглеца као *Comparative Literature*, док су Немци три године пре тога, 1845, овај термин донекле били проширили али зато и прецизирали као *Vergleichende literaturwissenschaft*, што ће знатно касније учинити и Руси својим термином *Сравнительное литературоведение*.

Код нас ће, 1852, на београдском Лицеју, данашњем нашем универзитету, Матија Бан први размотрити могућности оваквог приступа у виђењу наше књижевности, и то у својој уводној беседи на дан 14/26. фебруара у течај „французко-славјанске присподобљене књижевности”.¹ Предавање је сачувано у рукопису и у њему се Матија Бан подједнако представља као ватрени словенски родољуб и велики приврженик француске културе. О његовом словенском родољубљу сведочи у овом предавању и опширан и веома емоционалан увод у историју Словена. А колики су утисак ова излагања оставила на слушаоце видимо из новинске белешке из оног времена где је речено: „Миљина је била данас видети старце где са нежном младежи у скамијама седе, уперивши очи своје на вештог за катедром говорника и унутрашњим побуђењем слушајући израженија која нам ишчитаваху судбину славенског рода нашег.”²

Из осећања оваквог родољубља Матија Бан ће за предстојећи течај поставити и задатак: „Ми ћемо дух француски и славјански ставити један до другог на оглед. Упознавши добро духа својега нарав, присвојићемо од француског само сродна својства, одбацићемо инородна, или, од француског допунит ћемо оно што је нашем духу нужно и недостаје му.” На тај начин, сматрао је Матија Бан: „Ми ћемо образујући своју књижевност по европејском художеству, одржати јој њену карактеристичну физиономију и ударит ћемо на исту онај печат оригиналности којима се она од других књижевности има разликовати.”

¹ О Матији Бану, Дубровчанину, јавном раднику, песнику и публицисти, и о овом његовом предавању писали су Иво Тартаља у својој студији *Почеци рада на историји опште књижевности код Срба*, Београд, 1964, стр. 70–72, а такођер Гвозден Ерор (*О првим деценијама српске компаратистике*, Књижевна историја, 50, 1980, стр. 262–263) и Зоран Константиновић (*Компаратистика у Срба*; у књизи *Компаративно виђење српске књижевности*, Нови Сад, 1993, стр. 46–47).

² Цитирано из студије Драгише Живковића: *Почеци српске књижевне критике (1860–1877)*, Београд, 1957, стр. 392.

У тренутку, значи, када смо по Скерлићевој оцени још увек дубоко били уронули у немачко море, Матија Бан веома одлучно захтева нашу културну оријентацију на француску књижевност. Ова је одиста била велика књижевност и могла је да послужи као узор нашим писцима, поготову нашим реалистима, но знамо да ови тада нису пошли за француским узорима, већ да су следили Чернишевског, Доброљубова, Гончарова, Писемског, па и Гогоља, а љубимац наше читалачке публике постаће Тургенев. До пуног нашег окретања Французима доћи ће тек осамдесетих година XIX века.

Матија Бан, према томе, компаратистику је видео у улози да нашој књижевности може ауторитативно прописати готове узоре, он је веровао да се књижевношћу може дириговати.

Размишљања после Матије Бана о узорима којима се српска књижевност присподобљавала, најпре хеленским а потом и другима, у основи су и оних радова који су, у редакцији Светлане Слапшак и Слободанке Пековић, сакупљени као 22. том у оквиру едиције „Српска књижевна критика” под насловом *Научна критика компаратистичког смера*, Београд, 1983, а то су одабрани радови Светомира Николајевића, Николе Вујића, Милоша Тривунца, Александра Белића, Веселина Чајкановића, Светислава Петровића, Миодрага Ибровца, Хенрика Барића, Милана Будимира, Милоша Ђурића, Анице Савић-Ребац, Владете Поповића и Николе Банашевића, док су компаратистички прилози Стојана Новаковића садржани у посебном, 4. тому ове едиције, заједно са осталим радовима овог великана наше науке у прошлости. Као подстицај за угледање на узоре Стојан Новаковић је у времену од 1872. до 1874. у три свеске под насловом *Општа историја књижевности* објавио и превод у оно време чувеног дела Јоханеса Шера (Johannes Scherr), *Allgemeine Geschichte der Literatur*, 1851. Такођер и компаратистички радови Богдана и Павла Поповића налазе се у одговарајућим зборницима посвећеним њима.

Уз одређивање узора, онако како се из филологије у знаку позитивизма издвојила наука о књижевности, кључни појам постаће *утицај*. Па ће и Скерлић, у својим делима *Омладина и њена књижевност*, 1906, *Српска књижевност у XVIII веку*, 1909, и *Историја нове српске књижевности*, 1914, развој наше књижевности у распону два stoleћа, њено сустизање европских токова, ону „европеизацију” о којој је говорио, покушати да прати преко утицаја које је примала од страних књижевности и све ће ове утицаје хијерархијски сасредити и хронолошки повезати у поједина поглавља – руских утицаја, немачких утицаја, мађарских утицаја и, на крају, француских утицаја, али уз њих и италијанских утицаја и оних који су нам долазили преко немачких утицаја, наиме утицаја са

Истока, а такођер и утицаја мањих словенских народа.³ Но поред ових утицаја Скерлић говори и о утицајима појединих стилских комплекса, бајронизма, хајнеовства, Шекспировог култа, те наспрот њима увек и о непрекидном утицају народне поезије, па уопште о утицајима, политичким и културним – јозефинизма, словенске идеје у разним њеним облицима и појединих револуционарних покрета који су до нас допирали са Запада.

У вези с тиме мален али по свему судећи не безначајан детаљ. Када је 1892. године Јован Максимовић у серији чланака у „Стражилову” под насловом *О положају српске књижевности према великим књижевностима уопште и према руској књижевности посебно* тврдио да је и наша ондашња савремена књижевност сва од утицаја, да је само „песма у туђим световима”, и зато захтевао слично Матији Бану да се она присподоби, с тим што ће рећи да се приволи „правилнијим идејама”, но овога пута по узору на руску књижевност, Радован Кошутић, иначе слависта, одговараће „господину М.”, како га зове, да не ваља јурити за утицајима и прописивати узор, већ овом „адепту наше књижевне критике”, значи њеној пришипетљи, препоручује да ваља користити нове методе – настале „благодарјећи читавом преврату у психологији, естетској и социјалној анализи”, али и најсувременију методу пре свега зато „да бисмо ухватили законе уметничког стварања наше књижевности”.⁴

А за овај тада најновији методски поступак који се назире у овој препоруци – а у коме ће дело бити схваћено као израз пишчевог доживљаја који изазива истоветан доживај и у читаоцу, а тумачено уз то још и као носилац одређене идеје, значи за оно ново поимање историје под утицајем Дилтајеве филозофије да је историја заправо историја људског духа, која се огледа кроз историју идеја захваћених у епохе, с тим што се велике идеје пре свега огледају у делима великих песника и писаца – мој је професор Перо Слијепчевић својом студијом о Шилеру код нас дао један од најлепших прилога компаратистичким истраживањима не само у нас. Није више реч о наметнутим узорима и механичким утицајима, већ о *упливима* и оном *деловању* који буди стваралачке снаге у нама у сусрету са овим великим песником и са идејама које доноси, па је у овој студији најпре приказано како је Шилер доспео у библиотеке првих наших школованих људи, како се почео цитирати, испрва у оригиналу, а потом стао преводити на наш језик, како је, превођен, најпре

³ Гвозден Ерор, *Компаратистички вид Скерлићевог дела*, Београд, 1994, стр. 47–55.

⁴ Радован Кошутић, *Критика и књижевност*, Београд, 1893, стр. 63.

инспирисао наше песнике да певају о врлини, потом о родољубљу, и у трећој фази, како нас је учио естетским мерилима које ће нас оспособити да прихватимо и друге велике европске песнике и писце, и уопште како је на овај начин и колико је наша млада грађанска класа духовно стасала уз овог песника. Овај прилог Пере Слијепчевића – *Шилер у Југославији. Студија о примању немачке класике код Срба и Хрвата с освртом на Словенце* – објављена је 1937. године у Скопљу и она ће у годинама после Другог светског рата послужити као узор већем броју драгоцених монографија, углавном докторских дисертација, о нашим везама са другим великим песницима и писцима светске књижевности.⁵

Но у овим радовима већ се јављају и елементи структуралистичког приступа. Дело нашег писца се сада посматра као текст, као систем језичких знакова у коме сваки знак има своју функцију. Компаратистици се на овај начин поставља питање о функцији оних елемената у овом систему који су ушли из система текстова песника и писаца на другом језику и који су присутни, на пример као цитат или реминисценција.

Но структурализам уз текст указује и на контекст из кога је текст настао, с тим што се у другом контексту на други начин актуализује, јер је у питању друга структура свести оних који га актуализују. Поготову када је у питању контекст другог језика и културе отвориће се за компаратистику широко поље истраживања. Начин актуализације али и могућност за актуализацију, а тиме и спремност да се страни песник или писац и одређено њихово дело прихвате или не прихвате, довело је и у нашој компаратистици до радова, на пример под насловом *Шта су Срби читали читајући Гетеа (Симпозијум о Ј. Б. Гетеу, пр. Павица Мразовић, Нови Сад, 1983, стр. 93–107)*, наиме шта је године 1837. – када је Јован Суботић у својој песми *Амулет* позвао тада већ покојног великог немачког песника да походи своје другове, српске песнике, те и да поведе и Хафиса са собом – српска средина одиста знала о Гетеу и о Хафису, шта је у хоризонту својих знања уопште очекивала од ових песника.

⁵ Преглед ових монографија са детаљним библиографским подацима и другим конотацијама дао сам у својој књизи *Компаративно виђење српске књижевности*, стр. 214–219. На овом месту их само набрајам: Хомер (Даринка Невенић-Грабовач), Милтон (Душан Пухало), Жан Жак Русо (Љубиша Монеv), Гете (Драгослава Перишић), Бајрон (Илија Петровић), Хајне (Рајнхард Лауер), Пушкин (Петар Митропан), Љермонтов (Миодраг Сибиновић), Петефи (Сава Бабић), Мицкјевич (Љубомир Дурковић), Гогољ (Милица Милидраговић), Чехов (Зоран Божовић), Дикенс (Нићифор Наумов), Достојевски (Милосав Бабовић), Толстој (Војислав Бојовић), Томас Ман (Томислав Бекић) и Шолохов (Витомир Вуловић).

У методолошком захватању ових проблема морало је проћи готово седам деценија да се после Скерлићевог пионирског покушаја, 1983. године, поново прикаже наша литература и то овога пута од њених почетака. Аутор ове *Историје српске књижевности*, Јован Деретић, истицаће у предговору „да жели превазићи традиционално трагање за утицајима и за прихватањем готових модела, те уместо тога да открије дијалектички однос између општих, универзалних уметничких хтења и специфичног процеса изграђивања нашег националног идентитета”.

Постструктурализам, како француски тако и руски, ову су универзалност конкретизовали као универзални, као свеобухватни текст, сачињен од знакова културе, који се, као и сваки текст може „ишчитати”. Но сваки текст је у овом случају повезан са другим текстовима, нема текста који би постојао сам за себе. А ово зато што је сваки писац уједно и читалац, који је читајући друге текстове уједно водио и дијалог са њима и одабирао одређена места која ће, настављајући дијалог са њима кроз процес настајања свога текста, кроз архетекст, унети у свој текст и фиксирати као цитат. Но цитат је сада схваћен у најширем смислу, од подсећања на грађу и тему која би могла бити слична каквом другом тексту до осећања да постоје сличности у најсуптилнијим особеностима дела све до метафизичког квалитета, о коме феноменолози говоре као квалитету трагичности, комичности или сентименталности на пример, као најтанијој специфичности сваког одиста вредног литерарног дела.

Но кроз овакав дијалог, писац је знао и да мења понешто од смисла оних места која је пренео у свој текст или, уколико и није мењао, она су у његовом тексту могла добити нови смисао, па ће Јулија Кристева оно ново значење настало из интертекстуалног дијалога звати *семеион*, те је зато управо дијалог кључни појам оваквог интертекстуалног приступа, онако као што је утицај био кључни појам за позитивизам или уплив за метод виђења историје као историје људског духа.

Откривајући овај дијалог видимо не само како је настао нови знак у тексту нашег писца већ и како се мењала свест наших писаца, како се због тога постепено мењала и наша књижевност, а у вези с тиме напредовала и наша култура, што није могло остати без одраза на менталитет.

Српска култура и српска књижевност карактеристичне су управо по томе што су силом историјских догађања из дијалога са византијско-словенском традицијом прешле на дијалог са тада актуелним културним токовима у средишту Европе, а да при томе српско национално биће у свом даљем развоју није ништа изгубило од своје аутохтоности; сачувани су и језик и вера и писмо.

Могли бисмо навести и историјску ситуацију када су српска култура и српска књижевност после 1945. године упућиване на идеолошки сужен дијалог са социјалистичким реализмом. Но од тога се убрзо одустало и наша средина је постала позната по својој отворености за дијалог, који је укључивао Исток и Запад. Остао је, међутим, спутан утолико што је из дијалога била искључена књижевност у емиграцији и драгоцен део наше литерарне баштине. Ово је тада, уосталом, био случај и са другим народима на нашем простору.

Међутим, српска култура и српска књижевност остаће запамћене и по томе што су оне, када су први пут у историји људске цивилизације над једним народом проглашене санкције и на подручју културе, остале искључене из сваког дијалога са светом. Забрањен је извоз наших књига, обустављено слање књига нама, прекинути су сусрети са нашим писцима, а на скуповима поводом стогодишњице Андрићевог рођења није позван ниједан наш истраживач Андрићевог дела.⁶

А тема овог нашег 30-ог, јубиларног научног састанка у Вукове дане – „Српска књижевност у контексту европске књижевности” – заправо је тема о дијалогу српске књижевности са Европом али и Европе са српским народом.

Ово је у пуној мери компаратистичка тема са тежиштем на интертекстуалном дијалогу.⁷ Компаратистика ће при томе показати докле је стигла од својих почетака код Абел Франсоа Вилмена и Матије Бана. Филозоф Чарлс Попер (Charles Popper) изнео је тезу да сваку научну дисциплину одређују проблеми које истражује и одређена научна традиција

⁶ О томе: Зоран Константиновић, *Српска књижевност под ембаргом: осврт на године које су за нама*, Задужбина, 40, 1997, стр. 10.

⁷ Навео бих на овом месту радове посвећене овом проблему у проучавању наше књижевности. Reinhard Lauer, *Realistisches Wiedererzählen und gelebte Literatur. Zur intertextuellen Struktur von Lazo Lazarevićs Verter (Gelebte Literatur in der Literatur. Hrsg. von Theodor Wolpers, Göttingen, 1986, стр. 231–254)*, Мило Ломпар, *Интертекстуалност у причама Драгише Васића. Словенски круг* (Зборник Матице српске за славистику, 48–49, 1995, 21–69). Године 1989. изишла је у Приштини књига Синише Јелушића, *Текст и интертекст. Огледи из српске књижевности*, а затим се појавио и чланак Гвоздена Ерора, *Појам интертекстуалности у књижевним студијама* (Књижевна историја, 109, 1999, стр. 193–230), а ове 2000. године, на симпозијуму САНУ посвећеном Бориславу Пекићу говорио је Петар Пијановић на тему *Један пример интертекстуалности у Златном руну*. На овом нашем научном скупу Бојана Стојановић-Пантовић изнеће два примера интертекстуалних веза из српске експресионистичке прозе (Станислава Кракова и Драгише Васића), док ће Мирољуб Јоковић размотрити *Интертекстуалну стратегију Павићевог прозног писма*.

на којој почива. У погледу истраживања проблема она данас не само што прати оне феномене који прелазе границе једне националне књижевности, па ће се, промењени, наћи у другој књижевности, већ књижевно дело види и као систем језичких знакова у коме су присутни и системи свих подручја живота – човековог веровања, стваралаштва, уметничког и научног, и свих облика деловања у друштву – као секундарни системи, који, како каже Јуриј Лотман, обликују модел света кроз литературу.

Но при томе компаратистика је ипак сачувала и своју научну традицију која је везује за племенита настојања XVIII века. Дијалог се показао као најлепши облик комуницирања међу људима и међу народима. Па је ова тема у овом тренутку и посебно актуелна, јер упућује на размишљања и о отпору присподобљавању насилно наметнутим моделима глобализације света која не зна за дијалог. У том отпору се открива и племенити пркос у одбрани свог идентитета, оног посебног у универзалном.

Zoran Konstantinović

DIE KOMPARATIVE ERFORSCHUNG DER SERBISCHEN LITERATUR

Von der Anpassung an fremde Vorbilder zum intertextuellen Dialog

Zusammenfassung

Als Beginn einer systematisch betriebenen vergleichenden Erforschung der serbischen Literatur sieht der Verfasser die Antrittsvorlesung von Matija Ban am 14. Februar 1852 am Lyzeum in Belgrad, dem Vorläufer der heutigen Universität. Matija Ban kündigt in dieser Vorlesung an, daß er eine „prisposobljena književnost“ betreiben wird, nämlich die serbische Literatur dahin bringen möchte, sich den französischen Vorbildern „anzupassen“, die er als die bedeutendsten in der europäischen Literatur betrachtet. Die serbische Literatur jedoch wird sich nicht an diese Hinweise halten, sondern ihre Vorbilder vorerst in den russischen Schriftstellern suchen, vor allem in Gogolj und in Turgenjev, und sich erst zum Ende des Jahrhunderts den Franzosen zuwenden. In der Phase des Positivismus erklärt Jovan Skerlić die Entwicklung des serbischen literarischen Lebens als eine Folge sich ablösender fremder Einflüsse, vorerst der russischen, dann der deutschen und ungarischen, vermengt mit den deutschen Einflüssen auch der Einflüsse kleinerer slawischer Völker, und dann erneut russischer Einflüsse bis zu den überwiegenden französischen Einflüssen seiner Zeit. Im Sinne der Philosophie Wilhelm Diltheys wird Pero Slijepčević an Stelle von Einflüssen die Vorstellung von Anregungen und Wirkungen einführen, die nur den Anlaß boten für eine

völlig eigenständige Entwicklung der serbischen Literatur. Der Strukturalismus forderte die Komparatistik dazu auf, in den serbischen literarischen Texten nach der Anwesenheit fremder Texte zu suchen, und die aus dem Strukturalismus sich entwickelnde Rezeptionstheorie sah sich der Aktualisierung solcher Texte im Kontext des serbischen Lesepublikums und seines Erwartungshorizonts gegenübergestellt. Diese Betrachtungen führt der Verfasser zur Fokussierung des Dialogs als Veränderung von Zeichen fremder Kulturen bis zum Einbau in den serbischen Text und die Serbische Kultur.